
Mateo Žanić

OD MJESTA SJEĆANJA
DO ZAJEDNICA
SJEĆANJA – DRUŠTVENO
OZNAČAVANJE PROŠLOSTI

Uvod. Društveno-povijesno pozicioniranje sjećanja

„Dvadeseto stoljeće je počelo futurističkom utopijom, a završilo se nostalgijom“, piše S. Boym u uvodu svoje poznate knjige *Budućnost nostalgije* (Boym, 2005., 16). Premda navedena tvrdnja može zvučati kao pojednostavljenje složene povijesti dvadesetog stoljeća, ipak ukazuje na određene procese koji su drugu polovicu dvadesetog stoljeća suočili s nizom kriza koje se tumače kao kriza ideje napretka, kriza odnosa spram vremena i prostora ili kriza identiteta. Unutar tako problematičnog konteksta došlo je i do široko rasprostranjenog, i za mnoge neočekivanog, širenje interesa za fenomen sjećanja. Brojni su i raznoliki razlozi koji se, samo kada je u pitanju povijest europskih država, navode kao uzroci i pokazatelji tog *memory booma*. E. Francois drži da je u Njemačkoj, isto kao i u Francuskoj, era slavljenja sjećanja nastupila krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća te navodi pet točaka koje ukazuju na to: val izložaba, bujanje komemoracija, rastući broj povijesnih muzeja, natjecanje izdavača u izdavanju knjiga koje se bave (nacionalnim) sjećanjem te širenje istraživačkih pothvata koji se bave mjestima sjećanja (Francois, 1995.). Može se primijetiti da se već sugestivnim pojmom mjesta sjećanja upućuje na to da je tematiziranje sjećanja jedno od bitnih izazova našlo u nastojanju da se rasvijetli odnos između sjećanja i prostora. No, istraživanje tog odnosa ima i samo dugu povijest koja zaslužuje da se na nju podsjeti. Naime, na veze između pamćenja i prostora ukazivalo je već umijeće pamćenja ili mnemotehnika čijim izumiteljem se smatra poznati pjesnik Simonid. Priča kaže da je negdje oko 500. godine prije Krista Simonid prisustvovao svečanosti na kojoj je trebao izvoditi pjesme u čast pobjednika. Međutim tijekom večeri strop dvorane se urušio i svi prisutni su stradali. Simonid je ostao živ jer je napustio prostoriju neposredno prije nego što je strop pao. Kako se tijela nisu mogla identificirati, a obitelji su željele pokopati svoje mrtve, na scenu opet stupa Simonid i pamćenje. On se naime sjećao gdje je tko sjedio za vrijeme večere te su mrtvi tako identificirani s obzirom na njihov položaj u prostoriji. Simonid je proglašen izumiteljem mnemotehike, umijeća koje će sugerirati da se bolje pamte stvari ako se zapamte kao slike koje se povežu s nekim dobro poznatim prostorom. Pamćenje će tako naći svoje mjesto u retorici s ciljem da se usavrši kao tehnika koja će omogućiti govorniku da što bolje upamti, pa onda i iznese sadržaj govora. Iz rimskog razdoblja ostala su poznata tri značajna djela posvećena umijeću pamćenja kao tehnici i to djelo *Ad Herenium*, Ciceronov tekst „O govorniku“ te Kvintilijanova rasprava o pamćenju (Yates, 2011.). U književnom stvaralaštvu je antičko umijeće pamćenja možda najbolji i najjasniji izraz našlo u Danteovom djelu u kojem se pri odlasku u drugi svijet pamte svi oni smješteni u Paklu, Čistilištu i Raju s pomoću zapažanja točne pozicije koju netko u krajoliku zauzima. Međutim, kako upozorava F., dok je u

vremenu prije izuma tiska uvježbano pamćenje bilo izuzetno važno te je psiha kao cjelina bila uključena u proces raspoređivanja slika na prikladna mjesta u pamćenju „ono što se naziva 'mnemotehnikom' u suvremeno doba, čini se, prilično nevažnom granom ljudske djelatnosti“ (Yates, 2011., 7). To znači da je rasvjetljavanje suvremenog odnosa pamćenja i mjesta/prostora potaknuto drugačijim razlozima. Ono nije više vezano uz tehniku kojom se može poboljšati pamćenje nego uz težnju da se odgovori na pitanje koliko je prošlost važna pri odgovaranju na pitanja „tko sam?“ i „tko smo mi?“ dakle pri tematiziranju identitetskih pitanja koja su, ne slučajno, zadobila opću pozornost u istom razdoblju kad i pitanje pamćenja. Može se stoga tvrditi da se oni zajedno pojavljuju kao reakcija na mnoge, već spomenute, nacionalne specifičnosti, ali i na širi moderni proces „ubrzanja vremena“. Andreas Huyssen tako u postmodernističkom duhu govori o krizi struktura modernosti koje su slavile svaku novinu kao utopijsku što je dovelo do mnemotehničkog grča (*mnemonic convulsion*) suvremene kulture, koja je ispunjena različitim kaotičnim i fragmentarnim sjećanjima kao odgovorima na tu krizu. Na prostorne konzekvence ubrzavanja vremena ukazuje i Herman Lübbe, koji piše da je rezultat modernosti neprepoznatljivost modernog okoliša. Lübbe upozorava kako ne samo gradovi, uslijed eksplozije nebodera, postaju neprepoznatljivi već i sela gube nakon desetak, petnaest godina svoje konture. Uslijed toga se nastojanja za zaštitom spomenika javljaju kao reakcija na postojeću modernu gradsku građevinsku dinamiku. Tako: „oni konzervirajući osiguravaju granicu o kojoj ovisi prepoznatljivost, identitet – pomodno rečeno – naših gradova i sela“ (Lübbe, 1993., 122). Ovakav pogled iznova dovodi u iskušenje da se propitaju načini na koje se sjećanje može dovesti u vezu s prostorom s jedne i s identitetom s druge strane. Stoga je još jednom potrebno osvrnuti se na neke ključne radove o kolektivnom sjećanju, osobito one Mauricea Halbwachsa, Pierrea Nore i Jaya Wintera. Nakon toga će se analizirati strukture zajednica sjećanja kroz skupine aktera koji ih čine i kroz njihov odnos spram simboličkih oznaka na kojima zajednice počivaju da bi se na kraju ukazalo na širi društveni kontekst u kojem se suvremene zajednice sjećanja formiraju i održavaju.

Prostorna obilježja kolektivnog sjećanja. Halbwachs, Nora i Winter

Važnost prostornog aspekta u procesu oblikovanja kolektivnih identiteta kroz smjernice kolektivnog sjećanja problematizirao je već i sam tvorac koncepta kolektivnog sjećanja M. Halbwachs. Mada je bio Bergsonov učenik, on se uvelike oslanja na Durkheimove teze što se jasno očituje u njegovom pristupu sjećanju po kojem je ono strukturirana aktivnost koja je temeljno društvena po karakteru. Kako sam Halbwachs kaže, „čim dijete nadiđe čisto čulnu etapu života, čim se zainteresira za značenje slika koje opaža, može se reći da misli zajedno s drugima, te da se njegova misao razdjeljuje između plime posve osobnih utisaka i različitih struja kolektivne misli“ (Halbwachs, 1999., 68). Dijete stoga dolazi u dodir s prošlošću preko društvene sredine u kojoj odrasta te tako usvaja okvire u kojima se uobličuju njegove najosobnije uspomene. Pristup tog autora sjećanju je uz to prezentistički što znači da prošlost nije sačuvana onakva kako se dogodila, već se rekonstruira na

temelju zahtjeva sadašnjosti (Coser, 1992.). Samo *kolektivno sjećanje* kod njega se može definirati kao „razrađena mreža društvenih običaja, vrijednosti i ideja koje određuju dimenzije naše imaginacije prema stavovima društvenih grupa s kojima smo u odnosu“ (Hutton, 2003., 78). Kako se u procesu rekonstrukcije događa obostran utjecaj između pojedinca i grupe uvodi se pojam „kolektivnih okvira“ putem kojih je za osobu uopće moguće da se smjesti unutar okvira koji pružaju grupnu koheziju. Kolektivni okviri su „skup slika prošlosti i skup odnosa koji specificiraju kako se slike trebaju postaviti u red“ (Middleton i Brown, 2005.). Ti zajednički okviri sačinjeni od slika i značenja konstituiraju se putem dvaju mehanizama. To su, kao prvo, lingvistički aspekti kojima se imenuje i klasificira pojave te, kao drugo, sistemi socijalnih praksa i teritorijalnih mjesta. S obzirom na to Middleton i Brown drže kako je teritorijalizacija proces iznimno važan za pamćenje jer je konstitutivan za kolektivni okvir kojim se omogućava kontinuitet grupe. Ipak, odnos koji se uspostavlja između pojedinca i grupe nije jednosmjernan nego se razvija tako da grupe uređuju prostor, ali su s druge strane i oblikovane strukturom prostora, pa stoga grupa, kako Halbwachs tvrdi, postaje „ograđena unutar okvira koje je sama stvorila. Slika grupe u njenom vanjskom okružju i njenom stabilnom odnosu s okolišem postaje vrhunac u ideji koju ona formira o sebi, natapajući svaki element njene svijesti, posredujući i upravljajući njenom evolucijom“ (citirano prema Middleton i Brown, 2005., 47).

Grupa putem svog okoliša postiže stabilnost tako što ga oblikuje kako bi uspostavila čvrst okvir koji će opet čuvati njezino pamćenje. Prateći tijekom Halbwachsove argumentacije Middleton i Brown se pitaju na koji način prostor prenosi sjećanje te zaključuju da po tom pristupu „objekti ne samo da djeluju kao simbolička sredstva na koja se projiciraju želje i brige grupe, nego i medijatori odnosa među ljudima. Oni su označavajući društvenih relacija“ (Middleton i Brown, 2005., 50). Stoga ti autori zaključuju da je kolektivno sjećanje jedino i moguće kada dolazi do usporavanja i kristalizacije društvenih odnosa oko objekata, koji tako postaju mnogo više od samog sadržaja sjećanja.

Kada je riječ o sjećanju i prostoru tu nezaobilazno mjesto zauzima koncept mjesta sjećanja, *lieux de memoire*, koji je uveo Pierre Nora. Potrebno je zato nešto više reći o oštroumnom, poticajnom i ponekad dvosmislenom radu što ga je priredio Pierre Nora. Taj autor, koji je sebe držao povjesničarom Francuske i njenog nacionalnog sjećanja, bio je prvenstveno potaknut željom za istraživanjem nacionalnih mentaliteta. Kroz vođenje seminara dobio je ideju da „studira nacionalne osjećaje, ne na tradicionalno tematski ili kronološki način, nego umjesto toga da analizira mjesta na kojima se kolektivno nasljeđe Francuske kristalizira, glavna *lieux*, u svim značenjima riječi, u kojima je kolektivno sjećanje ukorijenjeno, kako bi kreirao široku tipologiju francuskog simbolizma“ (citirano prema Holbrook, 2010., 449).

Nora je pokrenuo projekt koji je imao za cilj katalogizirati sva mjesta sjećanja u francuskom društvu što je kao rezultat imalo pojavu sedam knjiga koje su izlazile u razmaku od 1984. do 1992. Knjige su podijeljene u tri djela pri čemu prva spada u Republiku, tri knjige su objedinjene idejom Nacije, a posljednje tri idejom Francuske. Temeljna pitanja na koja je Nora kao urednik nastojao odgovoriti bila

su što je nacija i kako je Francuska postigla svoju nacionalnu specifičnost.¹ Takvu katalogizaciju nastavile su i mnoge druge zemlje da bi se na koncu pojavila i knjiga koju su uredili S. Ghervas i F. Rosset, a koja ima za cilj rasvijetliti možebitna europska mjesta sjećanja (Ghervas i Rosset /ur./, 2010.).

Norin doprinos jest pomicanje u historiji centra istraživanja te se kod njega više ne inzistira na događajima i istraživanju kako su se zaista dogodila nego kako su se značenja koja su se pripisivala tim događajima mijenjala. U tom projektu se razlikuje historiju i sjećanje te u ponešto melankoličnom tonu govori o zamjenjivanju pamćenja historijom. Ova zamjena cilja na to da su prema autoru predmoderna društva živjela svoju prošlost, a u današnjem društvu (Nora zapravo govori o francuskom društvu) postoji distanciranost između prošlosti i sadašnjosti pri čemu se prošlost odmjerava te re-konstruira. Tako i pamćenje sada postaje „znak eksplicitnih znakova, a ne implicitnih značenja“ (citirano prema Olick i Robbins, 1998.). Danas se moraju tražiti načini kako na najbolji način prezentirati ono što se više ne može spontano iskusiti i gotovo nesvjesno prenijeti novim naraštajima. Sukladno tome, dok su prije postojali *milieux de memoir* ili živi prostori, okružja sjećanja, sada imamo posla s *lieux de memoir* ili mjestima sjećanja. Mjesta sjećanja su tako izraz procesa u kojem ljudi više nisu uronjeni u svoju prošlost nego je čitaju i analiziraju. Sada je prošlost tu da se arhivira, pa su i mjesta sjećanja rezultat tog gotovo arhivskog i paničnog nastojanja da nešto ipak uspijemo iz prošlosti spasiti. Stoga autor konstatira: „O sjećanju neprestance govorimo jer ga više nemamo“ (Nora, 2007., 135).

Mada je Norin provokativni rad nadahnuo mnoge istraživače, ipak je ostavio neka pitanja poprilično nejasna, otvorena. Tako mu se predbacuje preširoko određenje ključnog pojma „mjesta sjećanja“ kao i oštro razlikovanje pamćenja i historije. Po završetku rada na francuskim mjestima sjećanja ispostavilo se da mjesto sjećanja može biti bilo koji značajan entitet, bilo materijalan ili nematerijalan, koji je postao simbolički element u memorijalnoj baštini bilo koje zajednice. Ipak, najspornije od svega jest to što je Norin koncept mjesta sjećanja poslužio za zaključak da je moderni čovjek nesposoban za ostvarivanje neposrednog odnosa sa sjećanjem i kolektivnim nasljeđem.

U vremenu opterećenom sjećanjem ne čudi da se pojavio niz autora koji će pokušati zadržati koncept mjesta sjećanja i učiniti ga iznova upotrebljivim za otkrivanje načina na koji prošlost još uvijek djeluje na sadašnjost. Povjesničar koji se prvenstveno bavio poviješću Prvoga svjetskog rata, Jay Winter, otišao je najdalje u potrazi za jasnom definicijom mjesta sjećanja. On za razliku od Nore definira mjesta sjećanja mnogo uže tako da ona znače „fizička mjesta na kojima se održavaju komemoracije. U dvadesetom stoljeću većina ovih mjesta označava gubitak života u ratu“ (Winter, 2008., 61). Takva definicija je u određenom smislu i rezultat nastojanja da se spasi taj pojam odnosno da se naznači da neki prostori žrtvama, svjedocima ili potomcima traumatičnih događanja još uvijek mogu biti iznimno

1 To istraživanje nacionalnog identiteta uvelike je potaknuto promjenama koje su se događale u Francuskoj po završetku Drugoga svjetskog rata kada je zemlja gubila kako svoje kolonije tako i međunarodni ugled. Nora je tako i sam zapisao: „Nacija koja je dugo bila poljoprivredna, imperijalistička i centralizirana (*state-centered*) je nestala“ (citirano prema Holbrook, 2010., 450).

važni. On ističe kako su mjesta sjećanja mjesta na kojima se grupe uključuju u javne aktivnosti kroz koje oni izražavaju kolektivno dijeljeno znanje o prošlosti, na kojem počiva grupni osjećaj jedinstva i posebnosti (Winter, 2010.). Mjesta sjećanja tako ovise o aktivnosti grupe i značenjima koje im grupa pridaje, a ako dođe do toga da se grupa tijekom vremena rasprši ili nestane, može se dogoditi da i mjesta sjećanja u potpunosti nestanu. Drugim riječima Winter za razliku od Nore u većoj mjeri ističe važnost sjećanja za suvremenost, ali je istovremeno vezuje za aktivnost grupe. Onoliko koliko je grupa aktivna u svom javnom izvođenju sjećanja, recimo posjećivanju grobova kao što to čine Englezi koji dolaze na Sommu 1. srpnja obilježiti početak bitke u kojoj je Britanija imala ogromne gubitke, utoliko možemo govoriti o kolektivnom sjećanju grupe, a kada prestane aktivnost grupe, mjesta sjećanja zaista odlaze u povijest.

U nastojanju da se mjesta sjećanja povežu s aktivnostima različitih skupina stanovnika može se otkriti autorovo nastojanje da se odmakne od onih problematiziranja ovog pitanja koja ističu ulogu elita i manipulaciju prošlošću koja je najjasniji izraz dobila u pojmu „izmišljenih tradicija“. Prema Winteru nužno je da se taj *top down* pristup dopuni i onim pristupom koji bi nastojao objasniti kako se mjesta sjećanja održavaju kroz aktivnosti civilnog društva i obitelji. Ističući ključnu ulogu obitelji u prenošenju sjećanja Winter će ustvrditi kako pucanje veze između obiteljskog života i javnih komemoracija znači i gubitak moćnog oslonca pamćenja. Tome je tako jer premda obitelji komemoriraju svoje gubitke unutar šireg socijalnog i političkog okvira, najbogatija tekstura sjećanja uvijek se dobiva iz obiteljskog života (Winter, 2010.). Obitelj igra iznimnu ulogu u tome da se na mjestima sjećanja prenosi i znanje i značenje nekog događaja novim generacijama što onda vodi tome da se na takvim mjestima okupljaju grupe rođene nakon što se događaj koji se obilježava dogodio.²

No, već je spomenuto da prema Winteru ti prostori ostaju mjesta sjećanja onoliko koliko se te aktivnosti i dalje nastavljaju, ako dođe do toga da grupa prestane obilježavati događaj on dakako neće izgubiti na važnosti za one koji imaju neki emotivni odnos prema događaju, ali će se prije moći govoriti o historijskom događaju nego događaju kojeg se oni koji sebe drže članovima grupe kolektivno sjećaju.

Zajednice sjećanja i njihova društvena dinamika

Robert Nisbet je u svojoj poznatoj knjizi *Sociološka tradicija* ustvrdio da je zajednica od svih temeljnih socioloških ideja najtemeljitija i najdalekosežnija (Nisbet, 2007.). Ne čudi stoga da je upravo ta sociološka ideja doživjela brojne, pa i potpuno različite operacionalizacije. U ovom radu je prvenstveni interes zacrtati oblikovanje zajednica sjećanja u odnosu na neka mjesta sjećanja te pozicionira-

2 Kao dobar prikaz Winterovih zamisli moglo bi se dati obilježavanje Dana sjećanja u Vukovaru. Naime, već dan prije obilježavanja mladi učenici postavljaju lampione putem kojim 18. studenog prolazi Kolona sjećanja, a na Dan sjećanja učenici Vukovarske gimnazije ispred bolnice recitiraju djela koja za njih pripremaju profesori. Time se s jedne strane daje značenje događaju, prenosi značenje na one koji se 1991. nisu ni rodili te obilježava svake godine iznova mjesto sjećanja – Vukovarska bolnica, a potom i Memorijalno groblje.

nje ovih zajednica u društvu. Već je naznačeno kroz radove Halbwachsa, Nore i Wintera koliko je prostorni aspekt nužan za oblikovanje predodžbi na kojima se izgrađuju slike pamćenja. Tu je i otvoren put za uočavanje važnosti sintetiziranja teritorijalnog aspekta i važnih povijesnih događaja za oblikovanje solidarnosti grupe. Iz tog izraza solidarnosti potjecat će i težnje da se zacrtaju zajednice sjećanja. Da prošlost, odnosno sjećanje na prošlost, igra iznimno važnu ulogu u formiranju zajednica svjedoči i niz pokušaja da se takve zajednice jasno definiraju. Prema skupini autora koji potpisuju knjigu *Navike srca*, same zajednice „imaju povijest – na važan način su konstituirane svojom prošlošću – te zbog tog razloga možemo govoriti o stvarnoj zajednici kao *zajednici pamćenja*, onoj koja ne zaboravlja svoju prošlost. Kako se ne bi zaboravila prošlost, zajednica je uključena u ponovno pričanje svojih priča, svojih konstitutivnih narativa“ (citirano prema Olick i Robbins, 1998., 122). Bell zajednice sjećanja određuje paralelno s još dva tipa, po njemu, važnih zajednica, zajednicama mjesta i psihološkim zajednicama (Bell, 2004.), a Robert Booth Fowler razlikuje zajednice ideja, zajednice krize i zajednice sjećanja³ (Kalanj, 2008.). No, možda najjasnije tematiziranje tog tipa zajednica može se pronaći kod E. Zerubavela prema kojem „većinu onoga čega se naizgled ‘sjećamo’ nismo osobno iskusili. Činimo to tek kao članovi određenih obitelji, organizacija, nacija i drugih mnemoničkih zajednica kojima pripadamo“ (Zerubavel, 2007., 177). U tom smislu autor tumači da se kao Židov jasno „sjeća“ rušenja prvog hrama u Jeruzalemu premda se radi o događaju koji se dogodio više od dvadeset i pet stoljeća prije nego što se rodio. Sama činjenica da su ljudi društvena bića pretpostavlja sposobnost identificiranja s događajima koji su se dogodili skupinama i zajednicama čak i prije nego su im se oni pridružili.

Ove varijacije na temu zajednice sjećanja ukazuju na bogatstvo tumačenja, ali i zahtijevaju neka pojašnjenja odnosno koncepte koji vezu zajednice, prostora i prošlosti grupe čine mogućom. U prvom redu radi se o čovjekovoj sposobnosti imaginacije. Mnogi autori koji su se bavili prostorom apostrofirali su upravo tu čovjekovu sposobnost da interpretira neposrednu okolinu podvodeći njene elemente pod neke opće pojmove koje je usvojio. Tako čovjek ne samo živi u okolini nego i povezuje značenja pojedinih njenih dijelova što mu omogućava da i nadilazi puku determinaciju okoline. Čovjek je u stanju ne samo primati predodžbe okoline nego ih i prerađivati i povezivati na njemu osobite načine.

Ne čudi ipak da je ta sposobnost imaginacije ono što se neprestano zaziva i u izučavanjima identiteta. Naime, bitno je da čovjek iz mnoštva obilježja koja posjeduje on kao i drugi ljudi iz njegove okoline izvuče ona koja drži posebno važnima te da oko njih gradi bilo koji oblik pripadnosti koji drži važnim. Kako je pokazalo prethodno izlaganje o sjećanju, posljednjih desetljeća događa se posebno snažno ulaženje sjećanja tumačenog kao traga povijesnog iskustva u proces konstrukcije zajedničke pripadnosti. U tom smislu imaginacija nam omogućava da gradimo svoju pripadnost grupama na različitim nivoima, ali i da govorimo o identitetima određenih prostora kao što su gradovi, regije ili države. Taj rad imaginacije odvija

3 Prema Fowleru, „zajednice sjećanja oblikuju oni koji su zabrinuti za loše stanje tradicionalnih vjerovanja i vrline ili pak oni koji drže da bi obnovu zajedništva trebalo temeljiti na vjeri u Boga“ (Kalanj, 2008., 38).

se na onome što ćemo nazvati značenjsko polje. S obzirom na svoju sposobnost imaginacije ljudi su u stanju usredotočiti se na nešto što je sastavljeno od niza pojedinih značenja koja podvlačimo uz određenu prostornu jedinicu koju su u stanju zamisliti kao cjelinu. Međutim taj asocijativni niz pojedinac formira u društvenom okružju u kojem živi, formira svoje interakcije, stavove i vrijednosti. Upravo stoga vrijedi istraživati specifične načine na koje pojedinci postaju dijelom zajednice kroz dijeljenje predodžbi o tijeku i važnosti nekih bitnih, sudbonosnih događaja iz grupne prošlosti, te u koje odnose dolaze s pripadnicima koji ne dijele njihove preferencije. Nužno je ukazati na višestruke mogućnosti tih odnosa čime i slika zajednice sjećanja u društvu postaje složenija. Tri odnosa čine se pritom ključna.

1. Simboličko identificiranje. Tu relaciju uspostavljaju svi oni koji uslijed sklonosti k interpretativnoj strukturi na kojoj se temelje prihvaćaju mjesta sjećanja i njihovo istaknuto mjesto u društvu. Činjenica da mnoga mjesta sjećanja potječu iz davnih vremena sugerira da narativni nizovi mogu, prkoseći vremenu, uzdizati pojedine prostore u imaginarnom krajoliku i biti važan dio zasnivanja zajedništva. Osim toga, to upućuje na činjenicu da su brojni članovi zajednica sjećanja oni koji nisu bili sudionici važnog događaja, već prije oni koji Winterovim riječima „pamte sjećanja drugih“. No, čak i kada su tragični događaji novijeg datuma i kada su svjedoci tih događaja brojni, još uvijek je moguće i izvjesno da će zajednice sjećanja biti šire i uključivati i one koji se s preživjelima solidariziraju. Zerubavel je jasnije od drugih isticao tu ulogu zajednica da uključuju nove pojedince čineći ih privrženima grupnom nasljeđu. On je isticao da se, s jedne strane, ljudi i sami sjećaju mnogih događaja iz svojeg života upravo stoga što su im mnoga „sjećanja“ dostupna zbog priča koje su čuli od drugih, a s druge strane naglašavao je ulogu institucija u prenošenju znanja pišući da je odlučujuća uloga udžbenika povijesti na mnemotičku socijalizaciju mlađih generacija neke zajednice (Zerubavel, 2007.). Pitanje koje zahtijeva posebnu pozornost međutim jest u kojoj mjeri se pojedinci zaista identificiraju s prošlosti grupe/grupa u kojima im se pripisuje članstvo. U kojoj mjeri su pojedinci skloni zalagati se u javnom prostoru za „stvari“ koje se tiču nasljeđa njihove grupe. Problem koji se tu javlja barem je na jedan način sličan onom koji Ricoeur postavlja kada je u pitanju važnost svjedočanstva za historiografiju, kako vjerovati rekonstrukciji prošlosti ili nekom svjedočenju i zašto pohađati ili prihvaćati važnost mjesta sjećanja. Slijedeći u određenoj mjeri Ricoeurovu analizu može se ustvrditi da pojedinci kao članovi grupa prihvaćaju neke priče kao svjedočanstva svojih suvremenika ili predaka iznesena u javnosti. Ricoeur tu kaže da tako „na vidjelo izlazi dimenzija povjerenja u svakovrsnim ljudskim odnosima: sporazumi, pogodbe, ugovori i druge interakcije koje počivaju na našem povjerenju u tuđu riječ“ (Ricoeur, 2006., 802). Ovdje su u igri povjerenja koja se iskazuju narativima kojima se simbolički uspostavlja neko mjesto sjećanja uslijed važnosti koju je to mjesto zadobilo za grupu. Čitav taj proces u društvenom polju odvija se na složen način putem kojeg ulaze u igru kako pojedinci tako i institucije. U tom složenom procesu mjesta sjećanja, spomenici, muzeji i ostali materijalni izrazi bivaju projektima od presudne važnosti za identifikaciju članova zajednice. Upravo se putem tih materijalnih simbola odvija reprezentiranje prošlosti, a na njima se odvija i ritualno izražavanje tuge i gubitka čime se kod pripadnika jača osjećaj za kontinuitet i zajednicu (Assmann, 2011.). Uzimajući u obzir taj složeni

okvir oblikovanja i održavanja zajednica putem mjesta sjećanja nameće se zadatak izdvajanja tipova aktera koji u tom interakcijskom procesu ulaze u igru. Kao prvo, ključnu ulogu u tom smislu igraju one skupine koje Alaida Assman naziva aktivistima pamćenja. Assman piše da aktivisti pamćenja „sebe pretvaraju u govornike različitih zajednica pamćenja i preko odgovarajućih diskursa vode brigu o tome da određeno sjećanje bude primljeno u dugotrajno pamćenje“ (Assmann, 2011., 299). Aktivisti pamćenja ukazuju na relevantnost prošlih događaja za sadašnji, pa i budući život zajednice, te na taj način iznova „osuvremenjuju“ značajnu prošlost. Oni su stoga bitni i u formiranju mjesta sjećanja jer igraju ključne uloge u prikupljanju i širenju materijala koji osiguravaju uvjerljivost narativu kojim se predstavljaju mjesta sjećanja. Odmah uz aktere sjećanja slijedi ona grupa o kojoj je pisao Winter, skupina koja ne mora nužno javno uspostavljati ili promicati mjesta sjećanja, ali ih održava tako što ih posjećuje na važne datume. Tu skupinu moglo bi se nazvati performativnim pripadnicima zajednice sjećanja. No, za razliku od Wintera, držimo da na koncu treba voditi računa i o trećoj kategoriji koja bi pripadala u zajednicu sjećanja, a to su oni koji se mogu označiti kao vrijednosni pripadnici zajednice sjećanja. Naime, čini se korisnim naznačiti da i svi oni koji se identificiraju s narativima i mjestima koja ih simboliziraju bivaju na određenoj identitetskoj razini pripadnicima zajednica sjećanja. Oni, dakle, ne moraju uvijek aktivno sudjelovati u komemoracijama, što je za Wintera bio uvjet održavanja mjesta sjećanja, nego je važno da svojim stavovima vrednuju mjesta sjećanja kao važna za identitet nekog područja, bilo grada, regije ili države. Osim toga, u medijski posredovanom svijetu samo održavanje komemoracija može dovesti do toga da se vrijednosni pripadnici zajednica posredno uključe u komemoracije te ono tako može kod njih izazvati povećano identificiranje sa zajednicom premda nisu bili neposredni sudionici događanja. Oni također mogu zajednici pomagati na druge, manje vidljive načine, kao npr. kroz financijske doprinose potrebne za održavanje mjesta sjećanja. U tom smislu zajednica sjećanja se može analizirati kao složena struktura koja se sastoji od aktivista pamćenja, performativnih pripadnika zajednice i vrijednosnih pripadnika zajednice, dakle, pojedinaca i skupina koje različito pridonose njezinu održavanju i trajnosti.

Krećući u raspravu o svjedočanstvima Ricoeur nije zaboravio naglasiti da je svjedočanstvo i slaba točka utvrđivanja dokumentarnih dokaza jer je svjedočanstva „uvijek moguće suprotstaviti jedna drugima, bilo u pogledu iznesenih činjenica, bilo u pogledu pouzdanosti svjedoka“ (Ricoeur, 2006., 802). Nesporazumi se rađaju i postaju sve brojniji kada su u pitanju istaknuti ključni događaji u kojima su svoje uloge odigrali brojni akteri. Iz tih nesporazuma javljaju se još dva odnosa spram mjesta sjećanja koja zaslužuju pažnju.

2. Ravnodušnost. Robert Musil je pisao da nema ničeg što bi bilo tako nevidljivo kao što je spomenik (Turner, 2006.). Često navođenje tog citata ukazivat će po mnogim autorima na jasan paradoks da ono što je u društvu zamišljeno kao „oslonac kontinuiteta“ može postati predmetom zaborava ili nezamjećivanja. Pitanje je koje to aspekte treba uzeti u obzir kod tumačenja ovog problema? Čini se da su barem tri procesa važna i mogu igrati ulogu kako u vrednovanju zajednica sjećanja tako i mjesta sjećanja u suvremenom društvu: proces slabljenja važnosti starijih događaja uslijed priljeva novih, proces individualizacije te, kao treće, stra-

tegije koje se koriste u društvima da bi se umanjila važnost nekih važnih prošlih događaja.

Modernost se u mnogim analizama pokazuje bremenitom problemima prenošenja znanja novim, mlađim generacijama. Neki događaji koji su dugo predstavljali ključ podvajanja društva blijede. Jedan od mogućih primjera jest slučaj Francuske revolucije. Za jednog od njenih ključnih tumača, François Fureta, ona predstavlja pravi datum raskida starog i modernog svijeta, granicu dviju epoha te početak moderne demokracije, ali i događaj koji je utjecao na ključne podjele u francuskom društvu kroz brojne varijante njenih zagovaratelja kao i njezine protivnike. Ipak, Furet će ustvrditi da je Francuska revolucija gotova te tumačiti da je se Francuzi „više ne sjećaju. Historičari znaju o čemu se radi. Današnja generacija, osobito mladi, misli da je demokracija prirodno stanje: historijske geste i mitske ličnosti ne govore mnogo ljudima“ (Furet, 2007., 552). Navedeni primjeri ukazuju na teškoće prenošenja sjećanja na događaj tako da se on čini trajno „aktualnim“. Mlađe generacije mogu se odmaknuti od onoga što je starijima bilo važno. Upravo u tom kontekstu aktualna je Norina poanta da dijelovi tradicije ne bivaju više živi, a moguće je dodati ni slavljani ni promicani, već u najboljem slučaju prepoznati. Kao jedna od ključnih sila koja stoji u pozadini aktiviranja tog odmaka od prošlosti često se navodi pojava modernog individualizma. Mnogi autori koji su se bavili modernim individualizmom ukazivat će na to da su naročito problematične manifestacije tog procesa vidljive od sredine šezdesetih godina. Znanstvenici, među koje pripadaju C. Lash, D. Bell, A. Bloom i G. Lipovetsky, povezali su individualizam s pojavom narcisoidnosti, društva bez odgovornosti ili društva praznine. Gotovo bez iznimke oni će ukazivati i na bezinteresnost individua spram prošlosti. C. Taylor će raspravljajući bojazni tih mislilaca ustvrditi da kod njih postoji bojazan u kojoj potenciranje samoispunjenja zapravo kod individua vodi zanemarivanju svega što ih nadilazi (Taylor, 2009.). Pojedinci odustaju kako od zajednica, tako i od koncepata Boga, prirode, povijesti, ako procijene da oni ne pridonose njihovom interesu i samoispunjenju. Gilles Lipovetsky tvrdi da u današnjem društvu raste ravnodušnost i to ne kao posljedica lišavanja nego hiper-podsticaja kojima su pojedinci izloženi. Obilježje je doba praznine da se ravnodušni čovjek „ni za što ne vezuje, nema apsolutne izvjesnosti, spreman je na sve i njegovo mišljenje je podložno brzim preinachenjima“ (Lipovetsky, 1987., 39). Prema tom viđenju kraj dvadesetog stoljeća nije obilježen Durkheimovom ritualnom solidarnošću nego Simmelovim pojedincima koje određuju tek hirovi mode i trenutka. Premda držimo da su navedene analize suvremenosti sklone precjenjivanju uloge ravnodušnosti spram prošlosti, pitanje individualizacije kao jedne od tendencija u razvoju modernih društava svakako je tema koja se pri ispitivanju zajednica sjećanja mora uzeti u obzir. S obzirom na to istraživanje, granica između onih koji pripadaju zajednicama sjećanja i onih koji su spram njih ravnodušni predstavlja jedan od najtežih i pomalo zanemarenih problema u istraživačkom polju.

Međutim, čini se da je potrebno uzeti u obzir još jedno pitanje koje se tiče svakog posebnog modernog društva, a koje prihvaćanje teze o nužnoj prolaznosti značaja prošlih događaja donekle maskira. Tako se postavlja pitanje ne događa li se promicanjem ravnodušnosti spram nekih prošlih događaja marginalizacija nekih društvenih zajednica. Dakle, je li prestanak važnosti nekih događaja razumljiv,

neminovan ishod pritjecanja novih događaja ili može biti i potaknut smišljenim djelovanjem nekih društvenih grupa? Naime, ako se ukazivanje na važnost nekih društvenih događaja tumači kao društvena konstrukcija, nije li društvena konstrukcija i težnja da se umanju važnost nekih događaja? Ostaje, stoga, pitanje postoje li i neke strategije koje služe pojedinim grupama da bi neke događaje tumačili kao „zastarjele“, nevažne. Drugim riječima, postoji li nešto kao umijeće ravnodušnosti? Tu bi se prije svega trebalo navesti na praksu amnestije na čiju političku dimenziju podsjeća Ricoeur. Ta praksa potječe od dekreta proglašenog u Ateni 403. prije Krista; njome je zabranjeno podsjećati na zločine koje su počinile obje prethodno sukobljene strane tako da su građani morali izgovoriti prisegu „Neću podsjećati na nesreće“. Prema Ricoeuru, „brojne moderne demokracije naveliko koriste tu vrstu zaborava po naredbi, iz časnih razloga koji idu za očuvanjem društvenog mira. No ostaje jedan filozofski problem: Nije li praksa amnestije štetna i za istinu i za pravdu“ (Ricoeur, 2006., 807).

Osim ovog ekstremnog primjera prakse umijeća ravnodušnosti prisutne su i kroz čitav niz aktivnosti onih koji nastoje relativizirati važnost prošlih događaja. Oblik relativiziranja može se shvatiti i kao oblik rastavljanja prošlosti u onom smislu u kojem se prihvaća samo prvi napatuk strukturalizma. Prošlost ostaje tako podijeljena u fragmente koji se ne daju iznova sastaviti u oblik priče iz koje bi se pojedini prijelomni elementi selektirali kao ključni i nametali kao komemorativni motivi za grupu. Brojni su akteri koji u javnosti iskazuju svoju ravnodušnost prema sadržajima, mjestima i predodžbama koje drže stranim, a bitan dio su neke zajednice sjećanja. Ovi akteri ne iskazuju svoje protivljenje tim sadržajima, niti osporavaju da se neki događaj dogodio, ali, u stilu Fureta, drže da događaj nema više istaknuto značenje za suvremeno društvo. U pogledu prostora, strategije koje se ovdje tumače kao umijeće ravnodušnosti dobivaju izraz u onim prijedlozima da se u nekom društvu ne grade novi spomenici, ne daju imena po značajnim ljudima i događajima te u umanjivanju značaja onog mjesta sjećanja, bilo njihovim marginaliziranjem ili njihovom „spektakularizacijom“ kroz koju ih se čini prihvatljivim svima. Upravo tada spomenici ostaju fragmenti, „nevidljivi predmeti“ odvojeni od narativa i zajednica koje bi im trebale dati smisao.

3. Osporavanje. Sudnice će se, ne bez dobrih razloga, često isticati kao povlaštena mjesta sukoba narativa. Međutim, do sukoba narativa dolazi u svim segmentima javnog i privatnog života (Abbott, 2009.). Čak i znanstvenici u tom smislu neće predstavljati nikakvu iznimku. Upravo će njihov rad poticati nova otkrića, interpretacije te ponekad voditi do aktiviranja sukobljenih narativa. Onda kada se radi o građi koja se tiče bitnih događaja za identitetsko pozicioniranje neke zajednice ti sukobi ne moraju ostati na verbalnoj razini nego mogu prijeći i u sferu društvene akcije. U tom kontekstu koristi se pojam mnemotičke bitke kako bi se ukazalo na sukobe vođene oko toga kako „ispravno“ prikazivati prošlost. Prema nekim autorima upravo postojanje mnemotičkih bitaka „dodatno podcrtava društvenu dimenziju ljudske memorije“ (Zerubavel, 2007.). Upravo takve bitke ne uključuju samo pojedince nego, odvijajući se u javnoj areni, mobiliziraju čitave zajednice.

Dok je u umijeću ravnodušnosti cilj pokazati da nešto nije važno ili kako se često navodi, da nešto više nije relevantno za sadašnjost, umijeće osporavanja gradi se na tvrdnjama da je nešto pogrešno i da to treba ispraviti. Kako se radi o korpusu

znanja važnom za neku zajednicu nastoje se „razotkriti njezini mitovi“, ispraviti njezine neistine. Premda počiva na diskurzivnim praksama to umijeće posebnu pažnju skreće na sebe onda kada dovodi do pokretanja, mobiliziranja članova zajednice na djelovanje kojim iskazuju kolektivno osporavanje važnih elemenata iz narativa, pa preko njih i „mjesta sjećanja“, drugih zajednica. Ta djelovanja mogu, ali i ne moraju, dovesti do fizičkih sukoba među pripadnicima različitih zajednica. Među primjerima sukoba simboličkih zajednica posljednjih godina su na sebe pažnju skrenuli, između ostalih, oni u Estoniji i Sjevernoj Irskoj. U Tallinu je 2007. došlo do premještanja spomenika što će voditi lancu, za mnoge, neočekivanih događaja. J. Wertsch pisao je o tim događajima kao izrazu sukoba dviju „mnemotičkih zajednica“. Taj primjer ilustrira ono što se događa kada se dogodi konfrontiranje dviju interpretacija prošlosti koje se baziraju na objašnjenjima događaja koji su se zbili na određenom teritoriju. Sukobi protestanata i katolika koji se gotovo svake godine događaju u Belfastu mogli bi se također okarakterizirati kao sukob dviju „mnemotičkih zajednica“. Ovi istaknuti primjeri pokazuju da zajednice sjećanja ne samo aktivno potiču svoje članove na obnavljanje privrženosti nego se sama privrženost obnavlja kroz sukobe tumačenja koji proizlaze iz toga što postoji neslaganje vezano za neke istaknute simboličke objekte ili prostore s članovima drugih zajednica.

Brojni primjeri iz Hrvatske, koji uključuju Zagreb, Split, Vodice ili Vukovar, pokazuju važnost i aktualnost pitanja koje se bavi ulogom prostora u „teritorijalizaciji sjećanja“.⁴

Zaključak

Veliki interes koji je pobudilo istraživanje društvenih aspekata sjećanja dovelo je do konstituiranja sociologije sjećanja koja ispituje u kojoj mjeri „naš društveni okoliš utječe na način na koji se sjećamo prošlosti“ (Zerubavel, 2007., 168). Ova problematika jedan od bitnih ciljeva istraživanja pronalazi u pitanju formiranja i održavanja zajednica sjećanja te načina na koji se kroz njihovu djelatnost povlači veza između prošlosti i sadašnjosti.

U ovom radu nastojalo se ukazati na svojevrsnu dvostruku uokvirenost zajednica sjećanja. Kao prvo, nastojalo se ukazati na važnost prostora za održavanje veza između prošlosti i sadašnjosti. Teza koja se iznosi je da kroz različite tipove narativa pripadnici zajednica stvaraju zajedničke predodžbe koje ih čine privrženim nekim istaknutim prošlim događajima, koji se nerijetko prikazuju kao sudbonosni za život zajednice. Međutim, te predodžbe imaju stvarni materijalni izraz bivajući povezane s mjestima sjećanja, mjestima na kojima se prošli događaji obilježavaju, ali i kroz koje se prošli događaji prepričavaju, odnosno, putem kojih se članovi

4 Misli se na sukobe oko imenovanja „Trga maršala Tita“ u Zagrebu, izgradnje spomenika žrtvama komunističkog terora u Vodicama, planova za izgradnju niza spomenika u Splitu te simboličku konstrukciju niza spomenika u Vukovaru (Žanić, 2008.). Ipak, treba voditi računa da u svima navedenim slučajevima granicu između zajednica sjećanja nije na isti način lako povući te da različiti kriteriji mogu stajati u temelju formiranja takvih zajednica, od ideoloških i svjetonazorskih do etničkih.

zajednica prisjećaju prošlosti. Prihvati li se zaključak I. Rogića da je „identitet društvenog sudionika poopćeni simbolični sklop s pomoću kojeg društveni sudionik oblikuje cjelovitost opstanka (ili pojedini aspekt)“ (Rogić, 2003., 18), onda se, prema ovdje predloženom modelu, prostor i sjećanje moraju uzeti u obzir pri analizi tog sklopa.

Kao drugo, nastojalo se ukazati na dinamiku koja prožima zajednice sjećanja uzimajući u obzir kako aktere koji je čine tako i širi društveni okvir. Drži se da se zajednice sjećanja mogu analizirati kao zajednice koje se sastoje od skupina koje igraju nejednaku ulogu u oblikovanju i prenošenju temeljnih motiva sjećanja na kojima one počivaju. Tu su prije svega aktivisti pamćenja, koji igraju presudnu ulogu u artikuliranju i prenošenju nasljeđa zajednice. Osim njih tu su i performativni pripadnici koji tijekom godine posjećuju mjesta sjećanja ili sudjeluju na različitim skupovima, sastancima, tribinama na kojima se promiče zajednica i tako na vidljiv način iskazuju svoju pripadnost zajednici. Na koncu, tu su i vrijednosni pripadnici koji se identificiraju sa zajednicom premda obično ne sudjeluju u komemorativnim aktivnostima.⁵

Ipak, osim razjašnjavanja unutarnje dinamike utvrđivanje zajednica sjećanja treba voditi računa o njihovom širem pozicioniranju u društvu tako što bi se uzeo u obzir njihov odnos spram onih aktera koji naspram njih nastupaju ravnodušno ili osporavateljski. Unutar svakog od tih odnosa postoje određene narativne strategije koje zaslužuju pažnju. Načelno se ipak može ustvrditi da umijeće ravnodušnosti pronalazi cilj u pokazivanju nevažnosti ili neaktualnosti neke prošlosti dok se umijeće osporavanja gradi na tvrdnjama po kojima je nešto historijski pogrešno ili moralno neprihvatljivo.

Jedan od bitnih istraživačkih zadataka jest dakle nastojati utvrditi na kojoj značenjskoj podlozi i kroz koje artikulacije dolazi do formiranja zajednica sjećanja, a potom postoje li društvene snage koje teže kroz ono što se nazvalo umijećem ravnodušnosti i umijeće osporavanja dovesti do kidanja veza među pripadnicima zajednice ili barem umanjivanju značaja takve zajednice u društvu. Drugačije rečeno, ako prema Halbwachsu kolektivno sjećanje predočava grupi sliku nje same, kao zadatak se nameće istražiti koje su to predodžbe koje druge grupe imaju o toj, motivima kolektivnog sjećanja oblikovanoj grupi. Odgovoriti, dakle, kako se kroz odnos spram prošlosti pletu mreže privrženosti i distance koje su u srži kolektivnih pripadnosti.

5 Dakako da je jedno od bitnih pitanja koje bi trebalo rasvijetliti u istraživanjima bilo u kojoj mjeri se u situacijama u kojima dolazi do mnemotičkih bitki vrijednosni pripadnici aktivnije uključuju u promicanje sjećanja zajednice.

Literatura

- ABBOTT, H. P. (2009.), *Uvod u teoriju proze*, Službeni glasnik, Beograd.
- ASSMANN, A. (2011.), *Duga senka prošlosti, XX vek*, Beograd.
- BELL, D. (2004.), *Komunitarizam i njegovi kritičari*, Kruzak, Zagreb.
- BOYM, S. (2005.), *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd.
- COSER, L. A. (1992.), The Revival of the Sociology of Culture: The Case of Collective Memory, *Sociological Forum*, 7 (2), 365-373.
- ETIENNE, F. (1995.), Von der wiedererlangten Nation zur „Nation wider Willen“, u: E. FRANCOIS, H. SIEGRIST, J. VOGEL (ur.), *Nation und Emotion*, Vandenhoeck & Ruprecht, Gottingen, 93-107.
- FURET, F. (2007.), Svi izazovi revolucije, u: M. GALIĆ, *Drugo čitanje*, Matica hrvatska, Zagreb, 539-555.
- GHERVAS, S., ROSSET, F. (2010.), *Mesta Evrope. Mitovi i granice, XX vek*, Beograd.
- HALBWACHS, M. (1999.), Kolektivno i istorijsko pamćenje, *Reč – časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja*, 56, 63-82.
- HOLBROOK, R. C. (2010.), Pierre Nora, u: *French Historians 1900–2000: New historical writing in twentieth-century France*, Blackwell Publishing Ltd., 444-460.
- HUTTON, P. (2003.), *History as An art of Memory*, University Press of New England, Hannover and London.
- KALANJ, R. (2008.), Teorijsko suočavanje s izazovom identiteta, u: I. CIFRIĆ (ur.), *Relacijski identiteti*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb.
- LIPOVETSKY, G. (1987.), *Doba praznine. Ogledi o suvremenom individualizmu*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad.
- LÜBBE, H. (1993.), Prikraćeno prebivanje u sadašnjosti. Promjena razumijevanja historije, u: *Postmoderna ili borba za budućnost*, August Cesarec, Zagreb.
- NISBET, R. (2007.), *Sociološka tradicija*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.
- NORA, P. (2007.), Između sjećanja i povijesti, *Diskrepancija*, 8 (12), 135-165.
- OLICK, J. K., ROBBINS, J. (1998.), Social Memory Studies: From „Collective Memory“ to the Historical Sociology of Mnemonic Practices, *Annual Reviews Sociology*, 24, 105-140.
- RICOEUR, P. (2006.), Pamćenje, Povijest, Zaborav, *Europski glasnik*, br. 11, Hrvatsko društvo pisaca, Zagreb.
- ROGIĆ, I. (2003.), Hrvatski nacionalni identitet i društvene elite, u: S. BALOBAN (ur.), *Hrvatski identitet u Europskoj uniji*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Zagreb.
- TURNER, C. (2006.), Nation and Commemoration, u: *Handbook of Nations and Nationalism*, SAGE Publications.
- WEINCHR, H. (2007.), *Leta. Umjetnost i kritika zaborava*, Algoritam, Zagreb.
- WERTSCH, J. V. (2008.), Collective Memory and Narrative Templates, *Social Research*, 75, (1), 133-155.
- WHITEHEAD, A. (2009.), *Memory*, Routledge, London and New York.

WINTER, J. (2008.), Sites of Memory and the Shadow of War, u: A. ERLI i A. NUNNING (ur.), *Cultural Memory Studies*, Walter de Gruyter, Berlin/New York.

WINTER, J. (2010.), Sites of Memory, u: S. RADSTONE i B. SCHWARZ (ur.), *Memory. Histories, Theories, Debates*, Fordham University Press, New York.

YATES, F. (2011.), *Umijeće pamćenja*, Jesenski i Turk, Zagreb.

ZERUBAVEL, E. (2007.), Društvena sjećanja, *Diskrepancija*, 8/12, 167-197.

ŽANIĆ, M. (2008.), Konstrukcija poslijeratnog prostora: simbolička izgradnja Vukovara, *Polemos. Časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 11, 29-50.